

بخش دوم

سیر تحول و تکامل خطّ

فارسی دری

پژوهشگاه آوزم: انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

رکن‌الدین بنیامین مستح

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

در شماره گذشته سیر تکامل خط (فارسی دری) را تا قرن دوم هجری نشان دادیم، در این شماره مسیر تکامل خط پیر آموز را تا پیدایش خط نسخ ایرانی نشان می‌دهیم.

باید گفت که خط نسخ را محمد بن علی فارسی معروف به ابن مقله که وزیر المقتدر بالله خلیفه عباسی بود و در سال ۳۲۸ هـ. بدستور ابن خلیفه سفاک شهید شد، ابداع و اختراع کرد و بنا بر این صحیح نیست که آنرا خطی عربی بخوانند.

این نکته قابل توجه است که بدانیم این ایرانی میهن دوست جانش را در راه اختراع این خط گذاشت البته نویسندگان تاریخ عرب در این باره سکوت کرده و فقط نوشته‌اند که او را به اتهام جعل خط (!!) کشتند و سپس شرح چگونگی کشته شدن او را می‌دهند که این شرح خود فاش کننده بسیاری از حقایق است. معروف است که نخست دست راست او را قطع کردند تا دیگر نتواند بنویسد ولی ابن مقله با تمرین توانست با دست چپش به قدرت و قوت دست راست بنویسد و چون این راز فاش شد دست چپش را هم بریدند!!

ابن مقله که میدانست چرا و برای چه دچار چنان سرنوشتی شده است و مقصود خلیفه و اطرافیان او از این اعمال جلوگیری از اشاعه و نشر خطوطی است که او مبدع و مخترع و مبتکر آن بوده است برای رواج

و نشر خط ابداعی خود بانهایت جدیت و کوشش کوشید تا با انگلستان پایش مشق خط نویسی کند و در این راه توفیق یافت و دختر و برادرش را مشق خط داد و بآنان شیوه و راه و روش نوشتن خط شش گانه را آموخت.

خلیفه پس از آگاهی از این ماجرا که ابن مقله با انگلستان پایش خط مینویسد و شاگردانی فراهم آورده و بآنان تعلیم میدهد چنان بر آشفت که دستور داد تا نخست زنده زنده پوستش را کنند و سپس جسدش را در تنور انداختند و بسوزانند باین امید که بذری که او کاشته بخشکد و از ریشه بسوزد؛ اما این امید ببار نیامد و خط نسخ و خطوط دیگری که ابن مقله مبدع آن بود بسرعت در سراسر کشورهای اسلامی رایج گشت و هنوز نیز رواج دارد.

برای آگاهی از اینکه چرا خلیفه و یارانش از اختراع و ابداع خط نسخ بر ابن مقله اینگونه شوریدند و او را با چنان رنجی به نابودی و فنا کشانیدند نخست باید دانست که چرا بر خطی که ابن مقله وضع کرد نام نسخ نهادند؛ چون اختراع خط ابن مقله موجب شد که خط مسند (کوفی) منسوخ شود از این رو بر خط او، نام خط نسخ نهادند یعنی منسوخ کننده خط مسند (کوفی).

اعراب چنان میپنداشتند که خط کوفی (مسند)

متعلق بایشان است در حالیکه خط مسند خط **هاماورانی** بود و هاماوران هم سرزمین ایرانی و مردمش ایرانی بودند و خطشان مأخوذ از خطوط ایرانی بوده است و هم اکنون نیز مقایسه خطوط بازمانده از خط مسند (چنانکه در شماره گذشته چند نمونه از آن را نشان دادیم) با خط پارتی (پهلوی اشکانی) این واقعیت را روشن و بر ملامی سازد و در هر گونه بحث و گفتگو را می‌بندد.

اعراب بعلمت این تجاهل، تمصبی نسبت به خط منسوب به خود داشتند و ایرانیها پس از حمله عرب و پذیرفتن آیین مقدس اسلام خود خطی ساختند بنام پیرآموز و قرآن کریم را با خط خود می‌نوشتند و این حقیقت را اسحاق بن ندیم در الفهرست بازگو کرده و بیان معترف است و ابن درستویه فارسی (در گذشته سال ۳۳۴ هـ .) در کتاب الکتاب نیز این حقیقت را متذکر است.

ابن مقله چون دید خط مسند (کوفی) نمی‌تواند خط دیوانی باشد با استفاده از خط پیرآموز ایرانی شیوه نوشتن آن را ساده کرده و به تبعیت از ایرانیان باستان شش قلم (شیوه) خط ساخت که هر قلم را برای نوشتن امری خاص اختصاص داد، ایرانیان باستان چنانکه ابن ندیم و ابن درستویه و مسعودی و ابن خلکان و ده‌ها نفر دیگر متذکرند هفت گونه خط داشته‌اند.

ابن مقله چون ایرانی بود براساس سنت دیرین
شش گونه قلم برای خط ابداعی خود ابتکار کرد و
برای آنها این نام‌ها را برگزید - نسخ - محقق -
ریحان - ثلث - توفیق - رفاع .

خط اختراعی نسخ ابن مقله بعلت سهولت نوشتن
و فرا گرفتن و خواندن آن نسبت به خط مسند (کوفی)
رواجی فوق العاده گرفت و به همین علت خلیفه عباسی
از اینکه يك نفر ایرانی خط منسوب به عرب را منسوخ
کرد و خطی ایرانی را جایگزین آن ساخت از راه
تعصب و قوم پرستی که خلاف آیین مقدس اسلام بود،
دست به آنچه‌ان جنایتی عظیم زد و مخترع و مبتکری
را وحشیانه بکشت !

وما در این بخش چگونگی پیدایش خط نسخ
را از خط پیر آموز کتابتی و تحریری نشان داده‌ایم.
همچنین در این بخش از خطوط تزیینی پیر آموز که
زاده قریحت و ذوق و هنر خاص و خالص ایرانی است
نمونه‌های برجسته‌ای نشان می‌دهیم و متذکر
می‌شویم که :

بشهادت تساریخ ، عرب قبل از اسلام در فنون
معماری و ساختمان هیچگونه اثر و ابتکاری نداشته
است . ساختمانهای دوران اسلامی همه زائیده قریحه
و هنرنمایی ایرانیان بوده است .

درس‌رزمین‌هائیکه مهد فرهنگ و هنر ایران بود

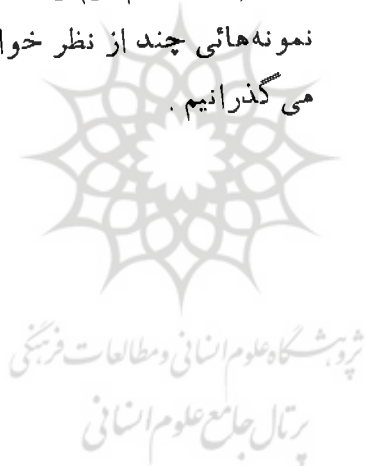
پس از دوران اسلامی بناهایی ساخته شد که مهندسان و معماران و بنایان آن با الهام از قریحت و ذوق و استفاده از فنون معماری دوران پیش از اسلام ایران بدایع و صنایعی در هنر معماری بوجود آوردند که از جمله « خطوط بنائی » است .

نوشته‌های بنائی یا مهندسی از جمله شیوه‌های تزئینی خط پیرآموز است هنرمندان ایران برای تزئین بناهای مذهبی و کاخ‌های پادشاهان و مزارها از آیات آسمانی با خطوط تزئینی نقوشی دلفریب بوجود آوردند و با صراحت و صداقت باید گفت که این هنر خاص سرزمین ایران بوده است و برای شهادت و گواه این مدعا خوشبختانه در ایران و سرزمین‌هایی که مهد فرهنگ و هنر ایران بوده است ، آثاری از بناهای قرن دوم و سوم هجری هنوز پا برجاست و این مدعا را گواهی صادقند .

همه هنرشناسان و صاحب نظران این حقیقت و واقعیت را قبول دارند که هنر معماری دوران اسلامی از ابتکار و دهاء و ذوق هنرمندان ایرانی سرچشمه گرفته و سیراب شده است . برج‌های تاریخی لاجیم و گنبد قابوس و مسجد نائین و مسجد جامع عتیق شیراز و دهامسجد و هزار اثر دیگر در ایران و ترکستان و هندوستان و افغانستان و حتی اندلس و شمال آفریقا

ومصر همه گواه براین است که معماران ایرانی به نقش‌آفرینی آنها پرداخته‌اند.

خطوط پیرآموز تزئینی بنائی خودمکتبی خاص
 دارد که از نظر هنرزیبائی شناسی قدر و منزلتی رفیع و پیرارج نزد هنرشناسان جهان بدست آورده است.
 این شیوه‌ها هر یک نام و نشانی خاص دارند که متأسفانه بیان و توضیح هر یک در این مختصر امکان پذیر نیست، همین اندازه بسنده می‌کنیم که در این بخش (قسمت دوم آن) از خطوط تزئینی بنائی پیرآموز نمونه‌هایی چند از نظر خوانندگان گوهرشناس می‌گذرانیم.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

۱- صحیفه ایست از قرآن کریم به خط پیرآموز (عربها این خط را کوفی عراقی (ایرانی) نامیده اند!!) این خط منقوط است و شیوه نوشته پیرآموز است و چنانکه در شماره پیش نشان دادیم خط کوفی که همان خط مسند باشد کوچکترین شباهت نزدیکی با این خط ندارد زیرا اساس خط مسند برسطوح است و این خط بر دوایر است. در میان سوره ها تذهیب که يك هنر ایرانی است بکاررفته - این خط متعلق به قرن دوم هجری (۱۲۰ - ۱۵۰) و اینک درموزه دالم برلین محفوظ است.

۲- خط پیر آموز تزیینی : صفحه ایست از قرآن مجید متعلق به قرن دوم هجری از نوع خط پیر آموز آثار مخطوط بسیار کم بدست آمده است آغاز سوره است که با زر تذهیب شده است

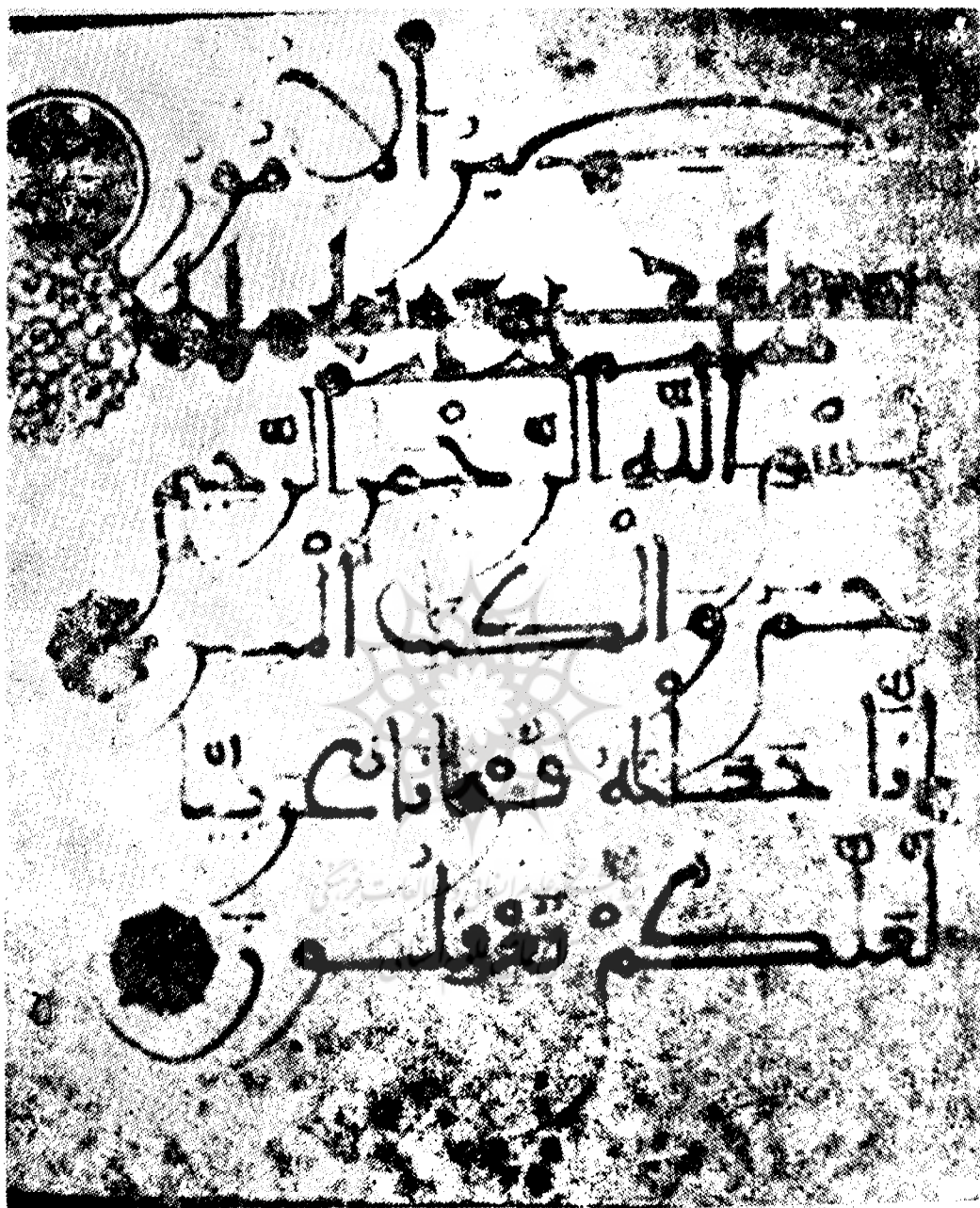

۴- صفحه‌ایست از قرآن کریم به خط پیرآموز تقلید از خط مسند (کوفی) در شیوه تحریر این خط درخارج از ایران تحریر شده است متعلق به قرن دوم هجری (محموظ در دارالفن اسلامی قاهره)

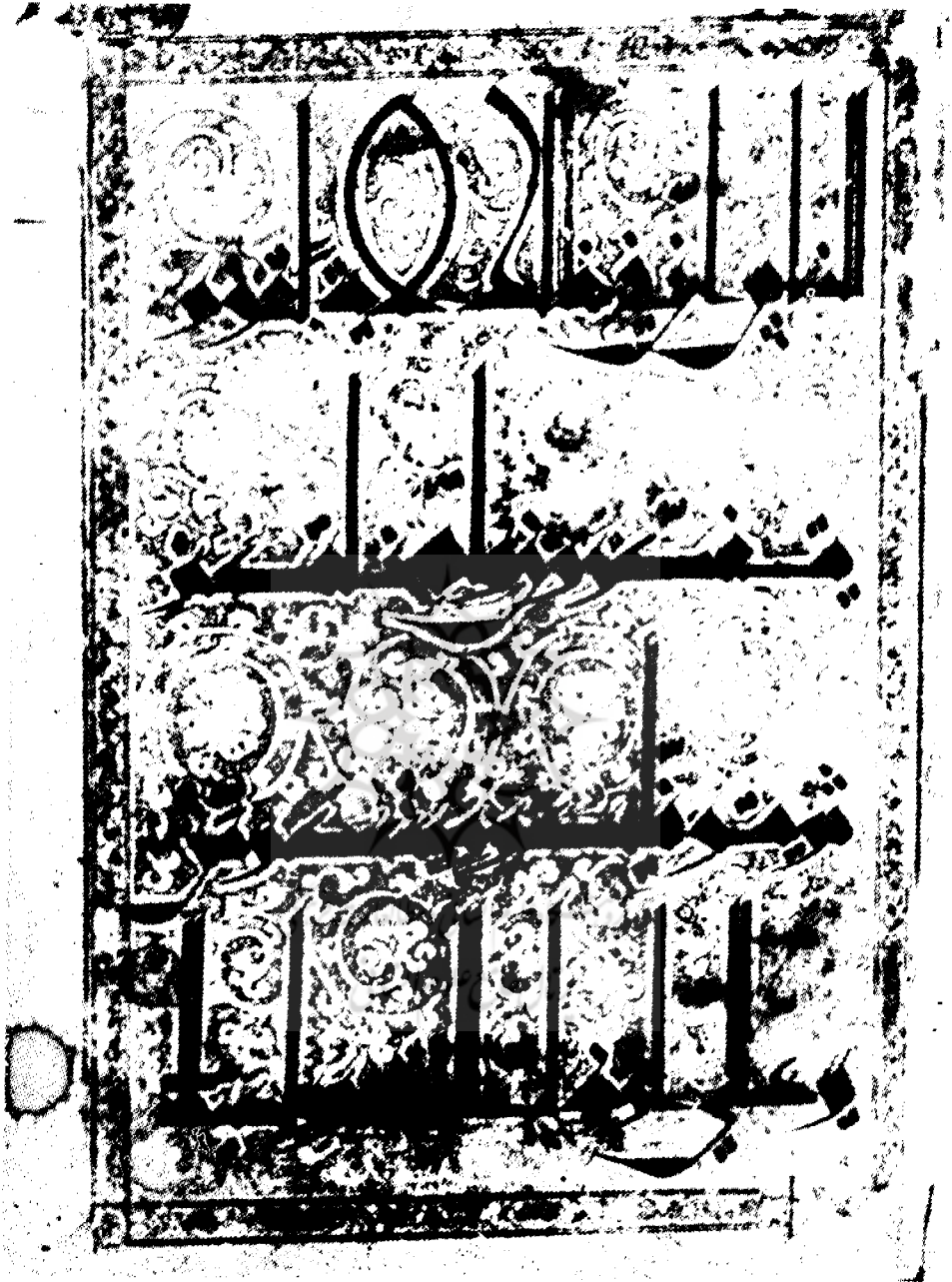
في الحقه ومن شر ما ساء اذا
 يوم الله الي حسن الوحي
 قل اعوذ بك من اللغو والجلوم
 اللهم اني من قبيح ما ساء
 الغاي الذي في صوم في صوم
 الغاي من الجنب والفتان

كتاب في الحقه
 من قبيح ما ساء
 الغاي الذي في صوم في صوم
 الغاي من الجنب والفتان

۵- برگه‌ای است از یک مصحف مبارک مورخ ۹۷ هـ. این خط پیرآموز کتابتی است و ذیل آن نیز به خط محمد بن ادریس شافعی رقم شده است خط فوق صحیفه را به صوفی نامدار حسن بصری منسوب داشته‌اند لیکن آنچه مسلم است این خط متعلق به سال ۹۷ هجری نیست و نمیتواند از دویست و هفتاد هجری متأخرتر باشد زیرا خط نسخ پیرآموز است و در ۹۷ هجری خط نسخ نبوده است (محفوظ در تاپ قابو سرای اسلامبول)

۶ - صفحه ایست از مصحف شریف که عنوان آن با خط پیرآموز تزیینی و متن به نسخ ابتدائی است . اواخر قرن دوم هجری

۷- صفحه‌ایست از مصحف شریف به خط پیرآموز شریفی ایرانی متعلق به قرن چهارم هجری (م محفوظ در روضه عباسیه کربلا) این پیرآموز اصیل ایرانی است.

الفول في تاويل قوله عروحل

وان سعه سوف ري

مخبراً به لغز الا وفي وار الريد المنير

وانه هو اعطى واكسرى

ف ال يوجد رحمة الله وقوله حل شاه وان سعه

سوف ري بقول بطلان كره وان عمل كل عامل سوف براه بوقر

القبامه من ورد القامة بالحراء الذي يحار على حبر اكارا وسرا لا

بوحه عقوبه حب عمره عامله ولا باب على صلح عمل عامل عمره

واما عم به ال الذي رحه عم املايه بضاه صاحبه له اذ عمّا عمه

۱۰ - صحيفه ايست از كتاب (جامع البيان عن تاويل آي الفرقان) از ابى جعفر محمد بن
جرير طبري (متوفى ۲۱۱ هـ) اين كتاب به خط نسخ ايراني و در حدود ۳۷۰ هـ .
تحرير يافته است

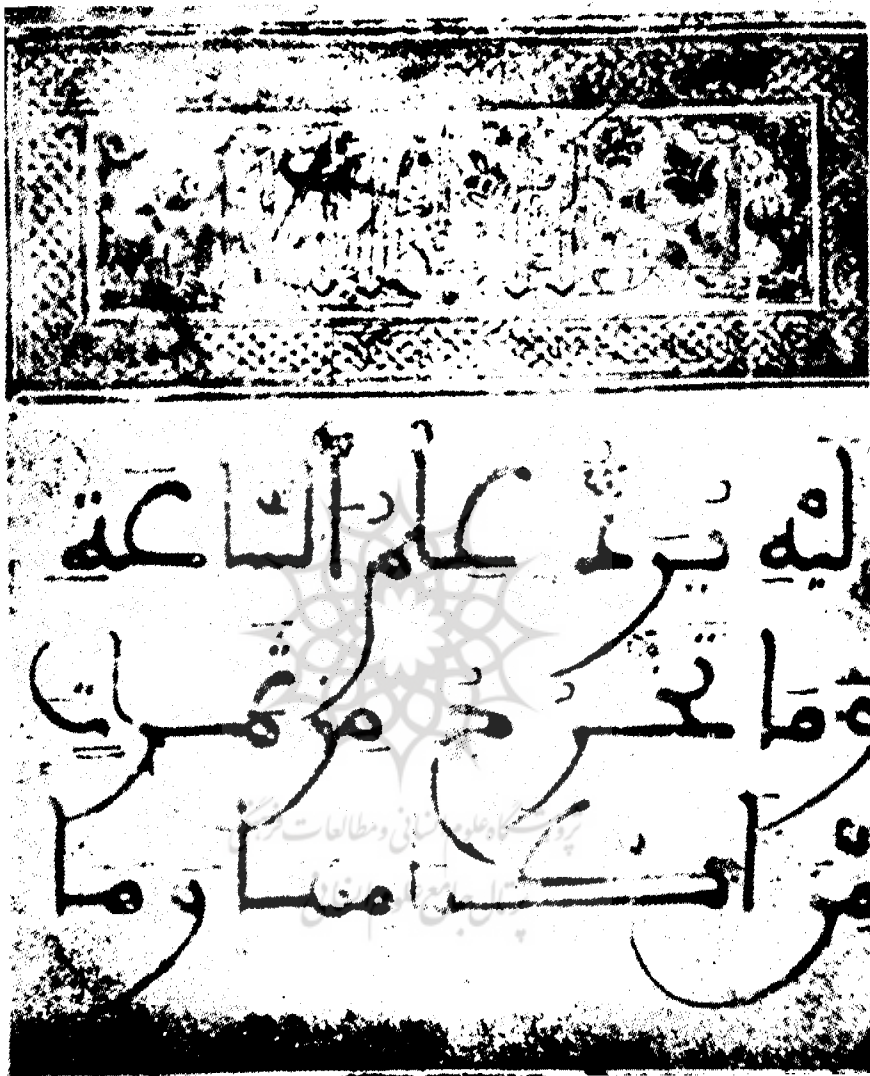
الزكاة الأولى

روایه نخبون و مستند
عن عبد الرزاق بن العباسه النعمي عن محمد بن اسبر
ابن عبد البر بن عمار الاصبغى المدنى

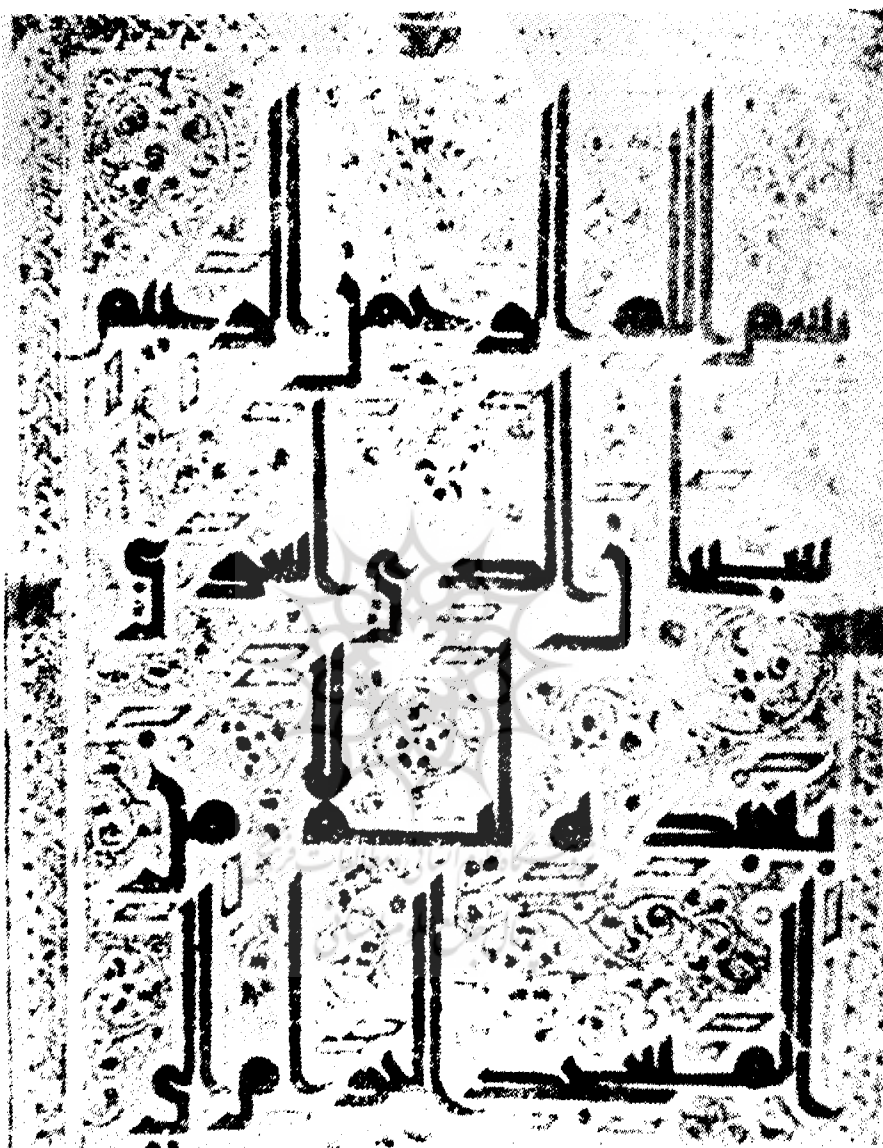
۱۱- صفحه ایست از کتاب (الزكاة الأولى من كتب المدونه) عنوان آن با خط پیرآموز
و متن با خط تعلیق نخستین ایرانی (حدود ۴۴۹ هـ) نوشته شده است .
این خط در خارج از ایران (قیروان) تحریر یافته و شیوه های تحریر ایرانی کاملاً
در آن محفوظ است .

وَقَدْ عَلَّمْتُمُ الْقُرْآنَ حِكْمًا وَبُرْهَانًا
وَعَلَّمْتُمُ الْكَلِمَةَ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ
أَسْمَاءَ الْبَنَاتِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ
وَقَدْ عَلَّمْتُمُ الْقُرْآنَ حِكْمًا وَبُرْهَانًا
وَعَلَّمْتُمُ الْكَلِمَةَ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ
أَسْمَاءَ الْبَنَاتِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

۱۳- صحیفه ایست از قرآن مجید که تطور خط نسخ ایرانی را در خارج از ایران نشان میدهد. این خط در اندلس نوشته شده است (مأخوذ از کتاب بزرگ تاریخ عمومی - احمد رفیق - اسلامبول)

۱۴- درس‌لوح خط پیرآموز تزئینی است و خط متن نسخ است لیکن چون در اندلس بسال ۷۵۰ هـ. نوشته شده است شیوه آن اندکی از نسخ ایرانی تغییر یافته و اختلاف پیدا کرده است.

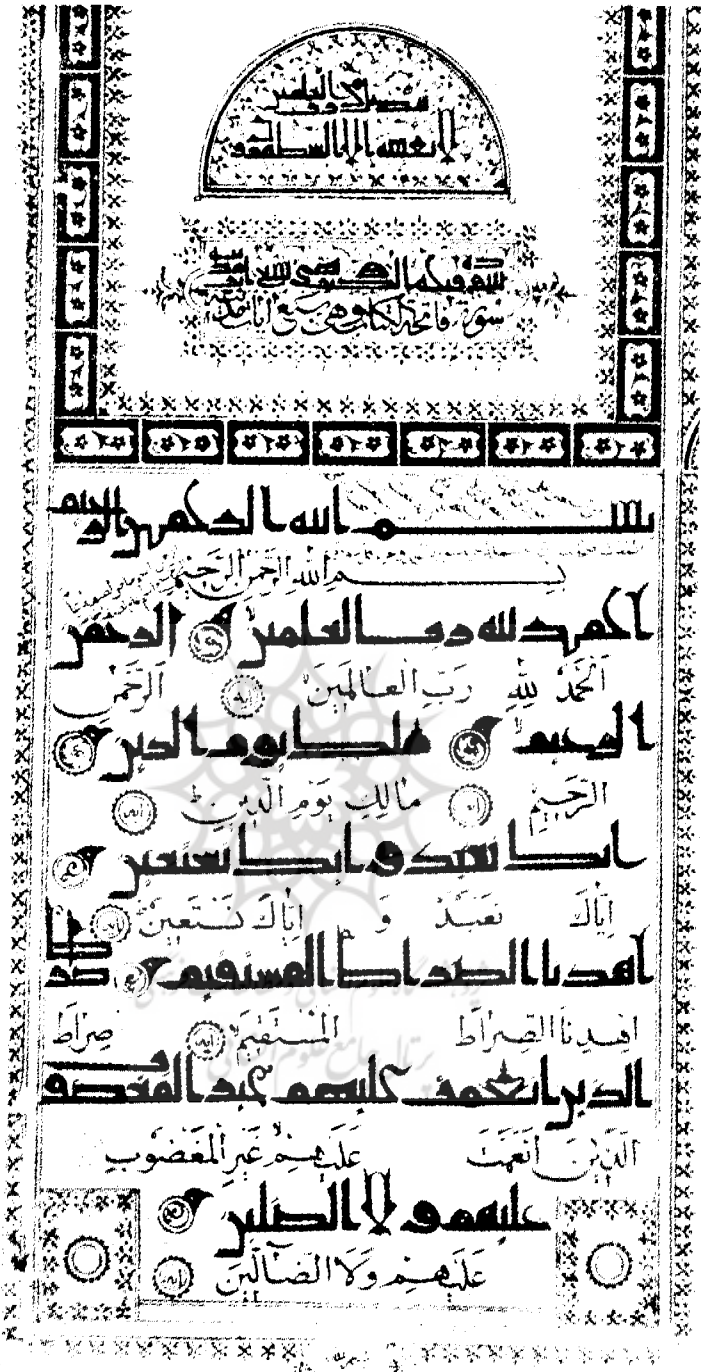

۱۵- شیوه‌ای از خط پیرآموز ایرانی که خطاط آن ابوبکر غزنوی است (این قرآن بتاریخ ۵۶۶ هـ . مورخ است) بین‌السطور آن بازرگلیبرگک واسلیمی کار شده است. (م محفوظ در دارالفن اسلامی - قاهره)

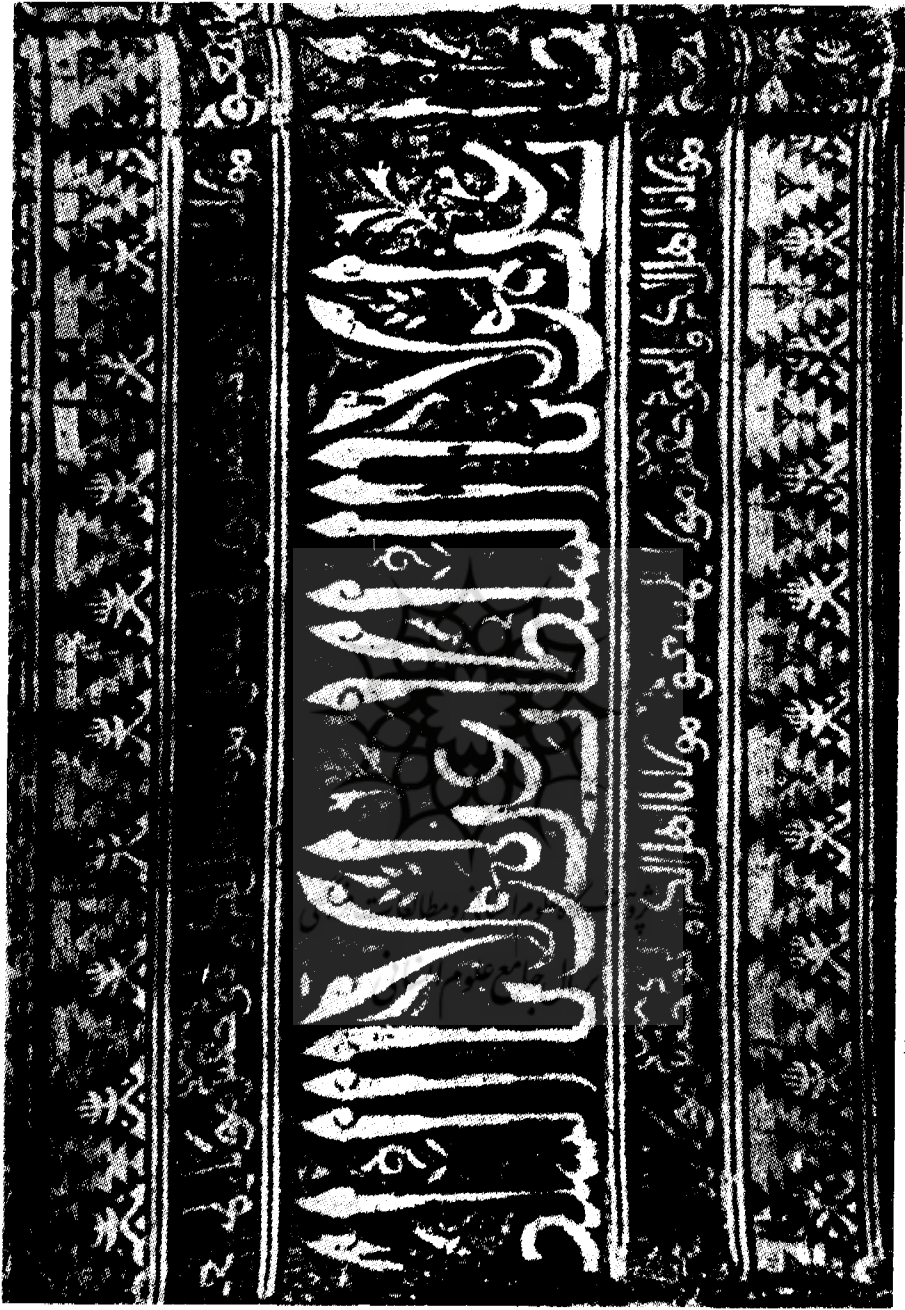
الایب تکا هو و منهن لهما تظوم و ما جعل
احیانا کربنا کلمه اظروف تظومنا فویله
والله یقول الحق و هو یومئذ بن السیما و کومو
لا یابهم هو افس کس کفاته فان تون عطلما
ایهونما خوانظومیه الیین و مولایکم و ایمن
علی طوجنا ح. فیما انک انشره و لیکن ما تقدمت

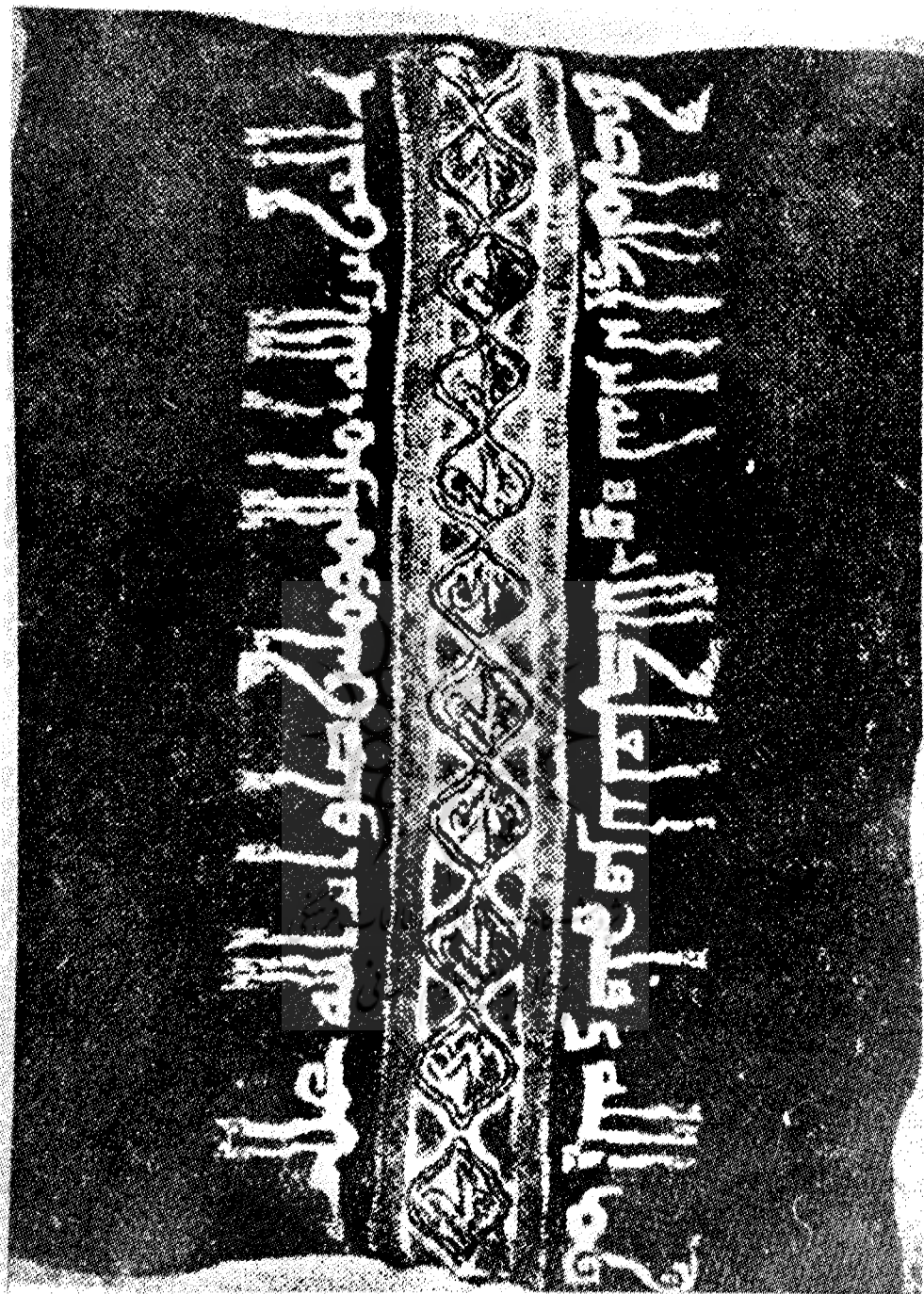
۱۷ - قلم حواشی بطریق این بواب
از شیوه حواشی متناسفانه جز این نمونه در دسترس نبود و با اینکه محو است
برای نشان دادن شیوه قلم حواشی این بواب مکتوم است.

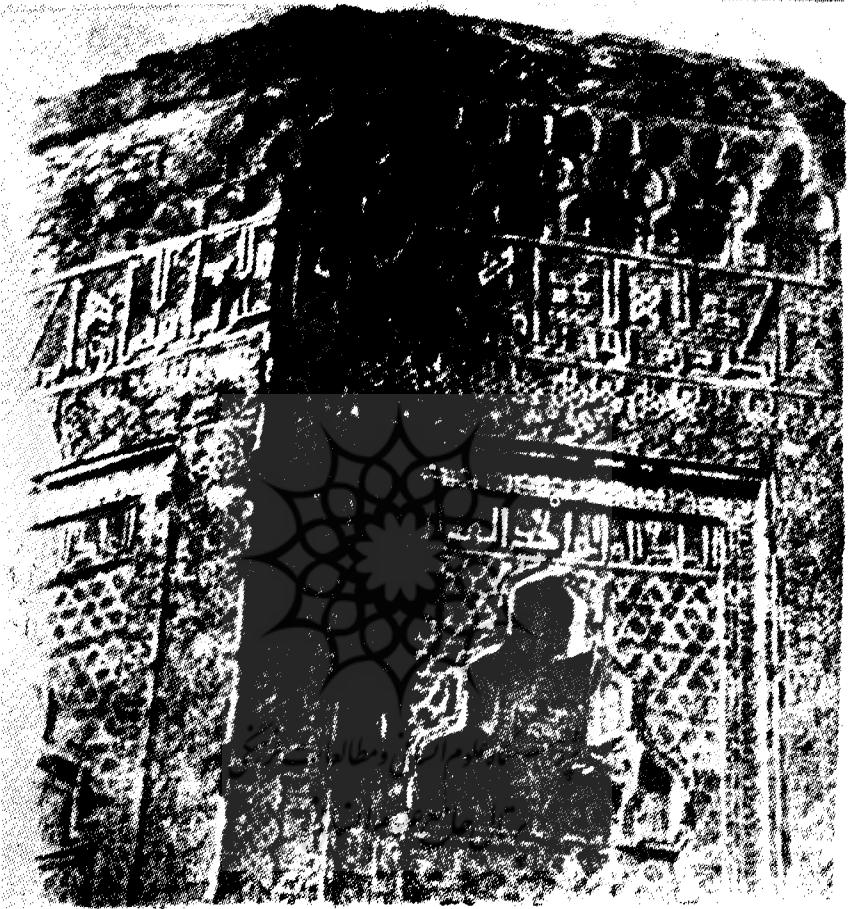
۱۸ - صحیفه ایست ازقرآن مجید به خط خطاط شمیرایران آقازین العابدین شریف صفوی که آن را طی مدت ۱۱ سال از ۱۳۱۲ - ۱۳۲۳ نوشته است متن به خط پیرآموز تحریری و تزئینی و بین السطور آن بخط عالی نسخ است . آقازین العابدین از خوشنویسان شمیر دوره مظفرالدین شاه بود .

۱۹- نوشته‌ایست بر روی بزنیان - اینگونه نوشته‌ها را درزیان بهادی و فارسی دری دیبا - یا - دیبه می‌گفته‌اند و اعراب آنرا دیباج خوانده‌اند. خطوط درشت‌مایه خط ثلث را که شباهتی هم به ریحان دارد نشان میدهد و خطوط ریز خط نسخ نیز است. ایرانی است متعلق به قرن ششم هجری .

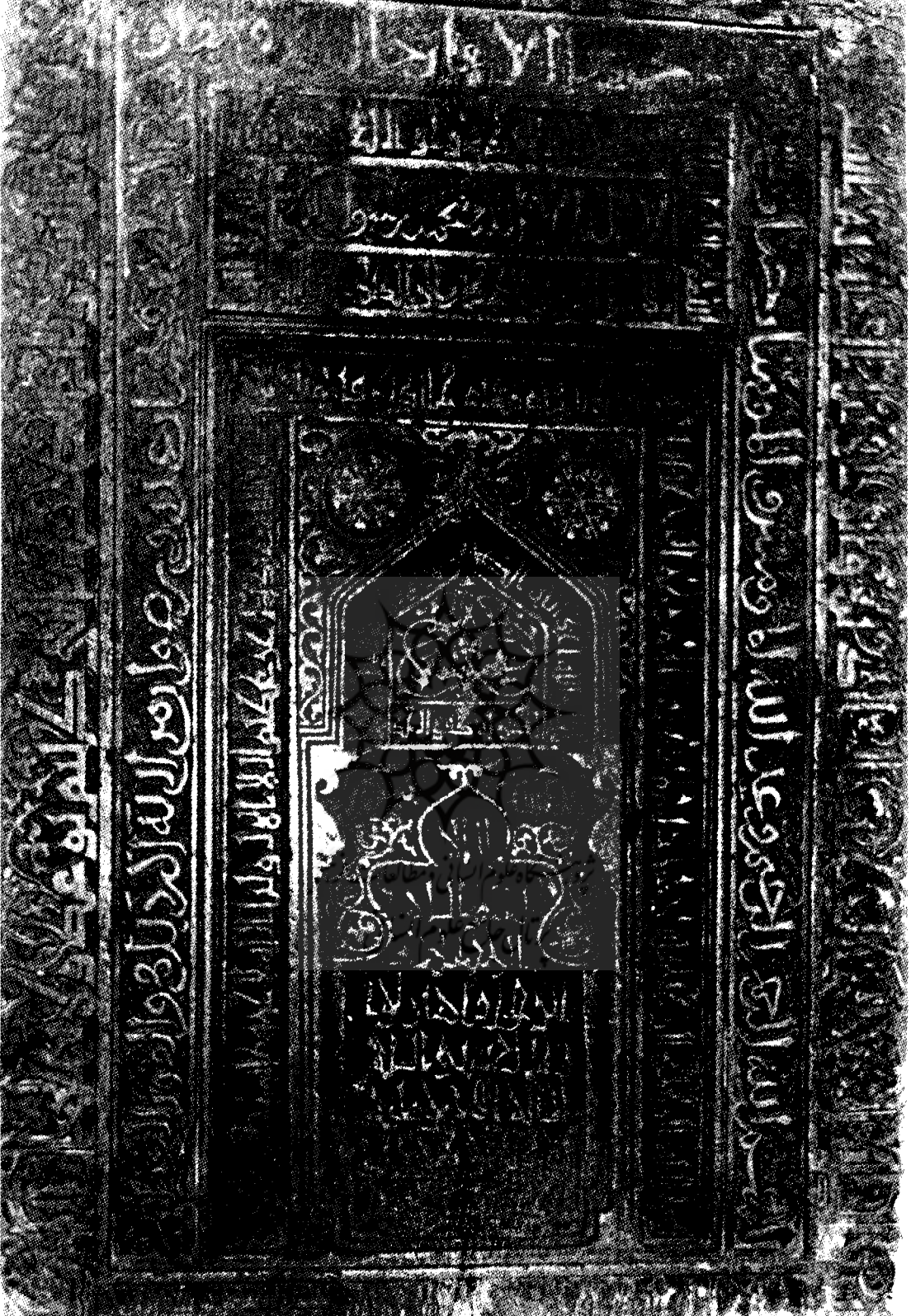
۲۰ - خط دیبا - که عربها دیباچ میگویند نوشته ایست بر پرنیان به شیوه -
پیراموز تزیینی

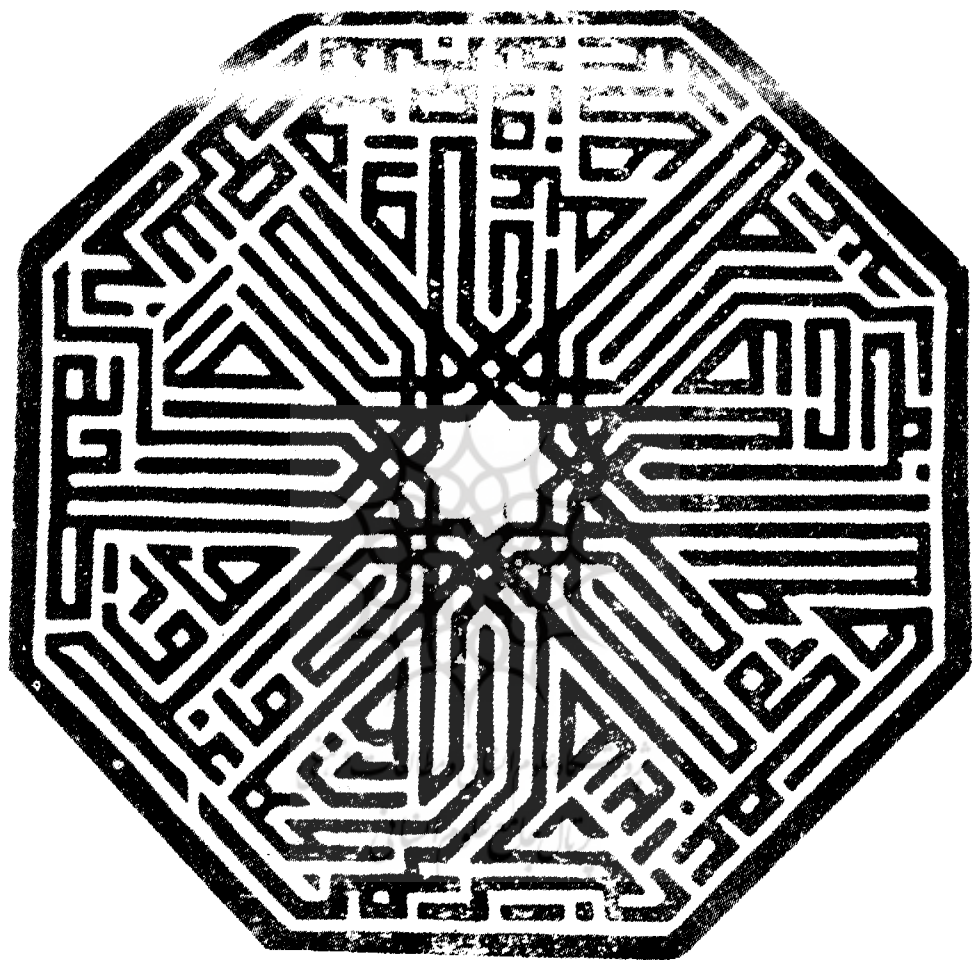
۲۱- مزار مؤمنه خاتون درنخجوان - معماری ایرانی - در اطراف بنا خطوط پیرآموز
تزیینی ایرانی که از ابتکارهای خاص هنرمندان ایران بوده است بکار رفته
مورخ ۵۸۲ ه .

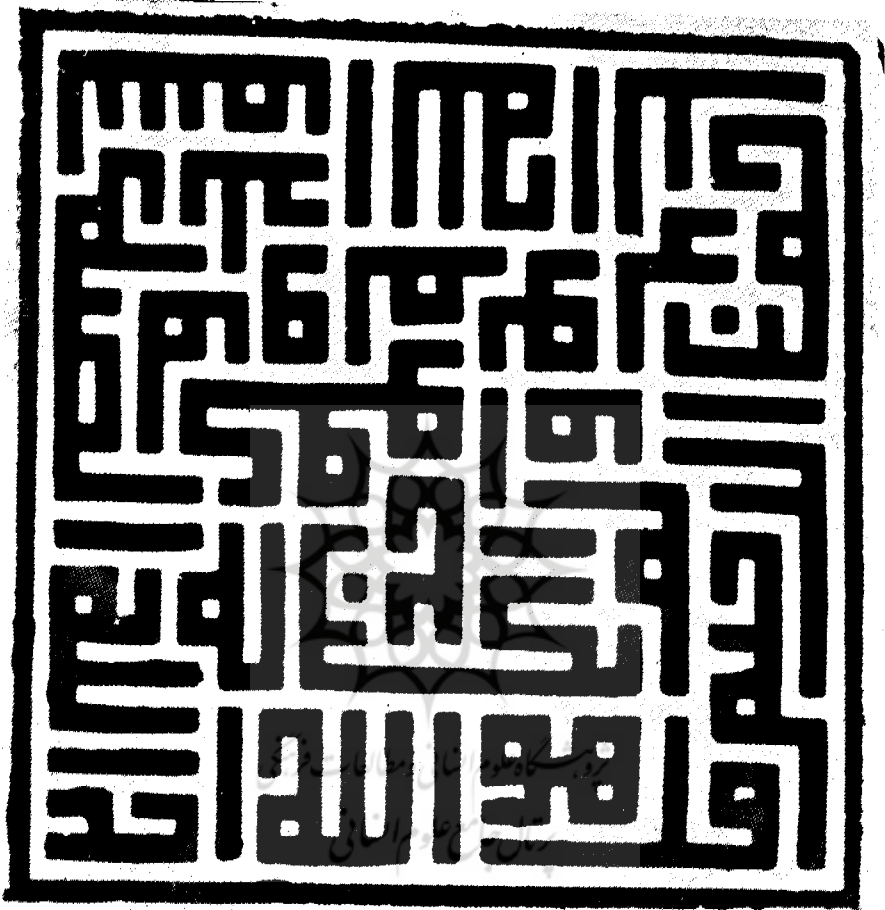
۲۲- خط پیرآموز تزئینی بنائی - سنگ مزار - یزد
(عکس از آقای ایرج افشار)

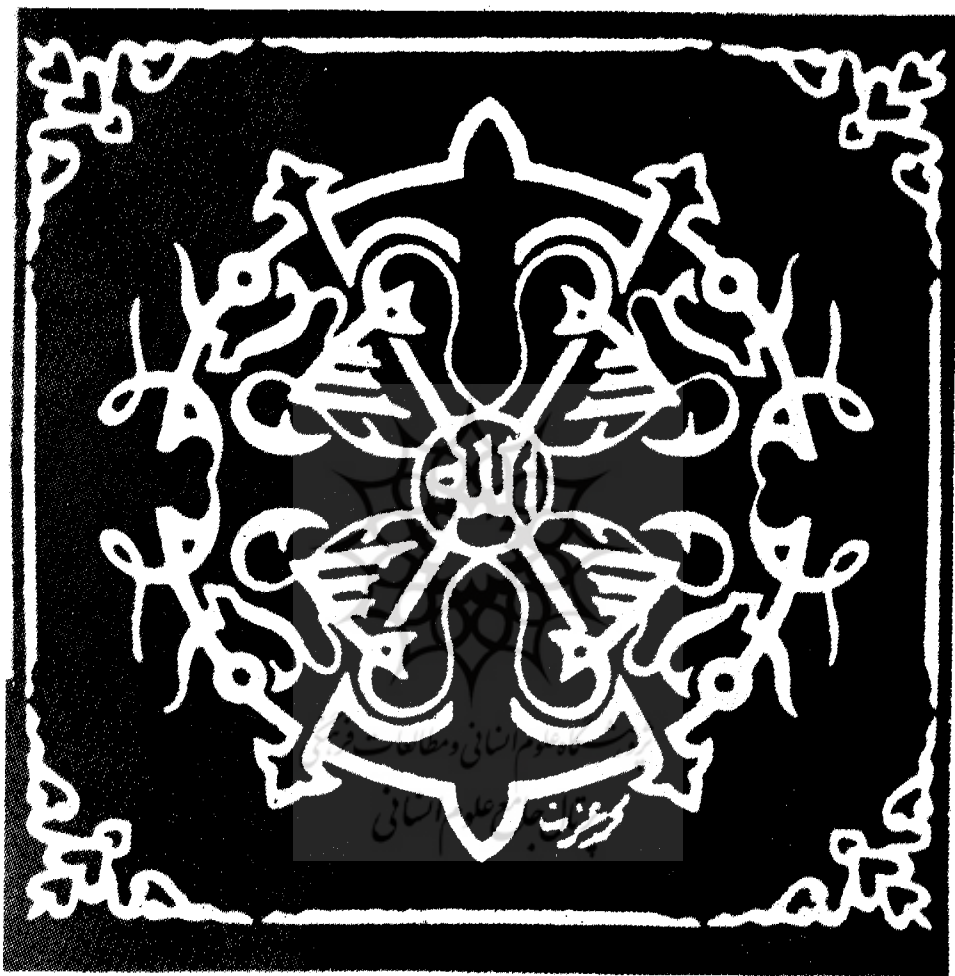
۲۳ - خط پیرآموز - تزیینی بنائی :
از محراب مسجدی در یزد (عکس از دانشمند محترم آقای ایرج افشار)

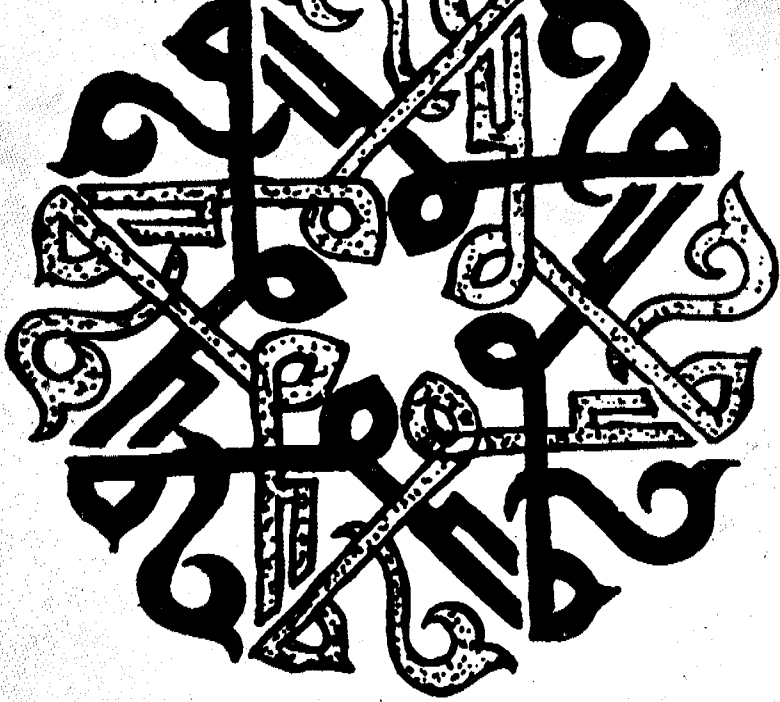
۲۴- نمونه دیگری از خط تزئینی بنائی ایرانی - این هنر خاص هنرمندان و کاشی کاران ایرانی بوده است .

۲۵- نمونه‌ای دیگر از خط نسخ تزئینی بنائی ایرانی این نیز از هنرهای خاص کاشیکار ایران بوده است .

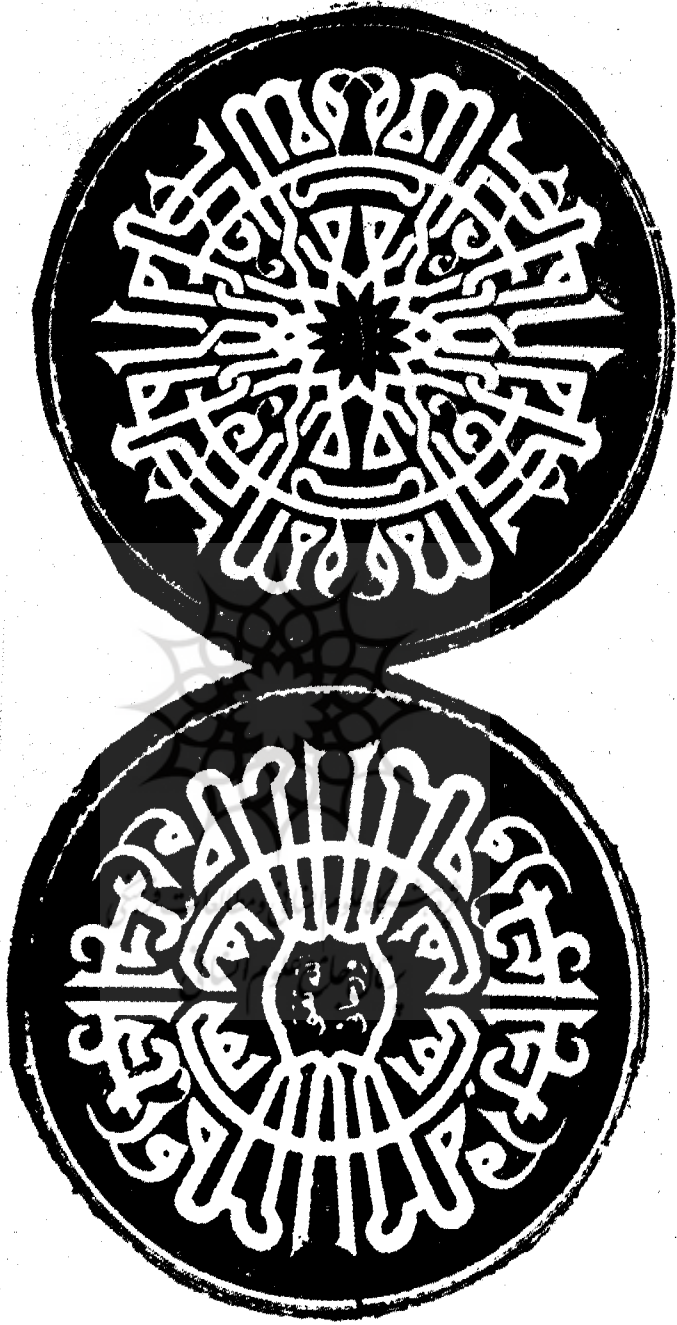
۲۶- شیوه‌ای دیگر از خط پیرآموز تزئینی بنائی بر اساس دوائر. بقلم محمد عزت

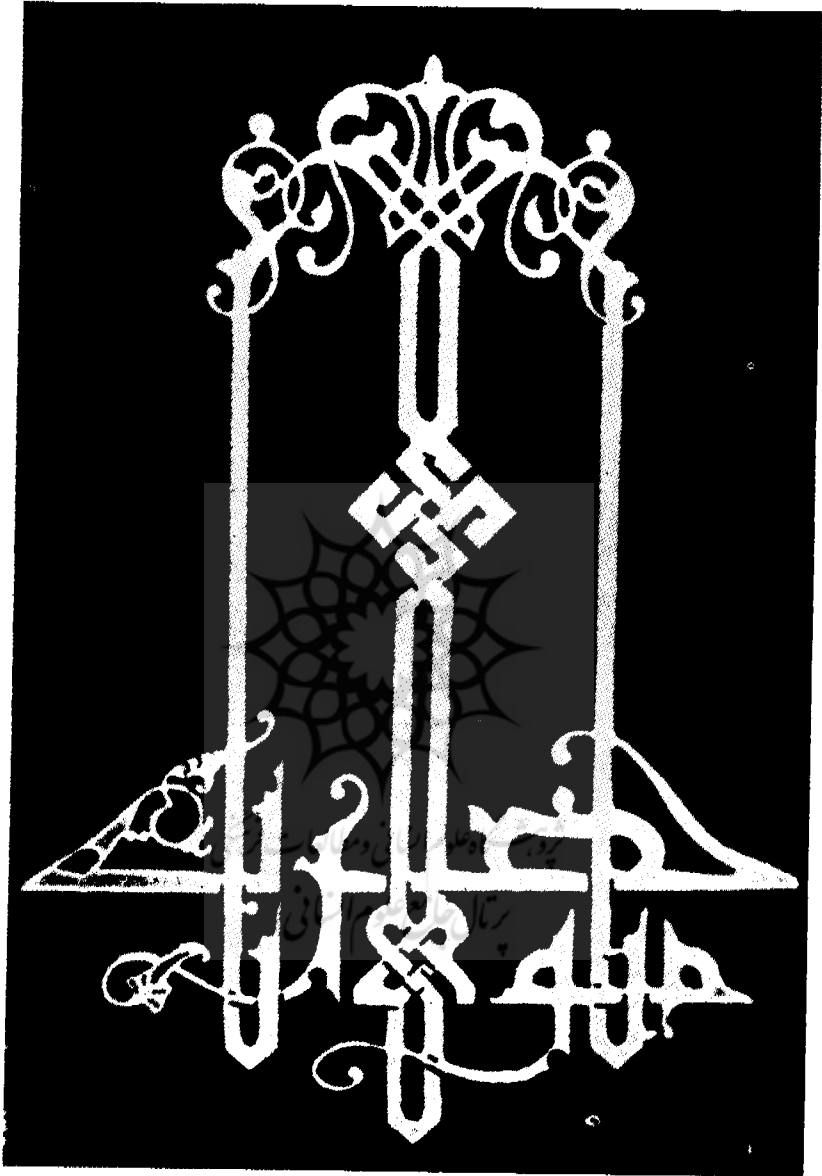
۲۷- صورتی دیگر از پیرآموز تزئینی بنائی بر شیوه دوائر که هشت بار - چهار بار سفید و چهار بار سیاه نوشته است «محمد»

۲۸- نقشی دیگر از پیرآموز بنائی بصورت دوائر که نوشته است «العلم نعم الشرف»

۲۹- دو نمونه از خط پیرآموز تزیینی بنائی بر اصل دوائر که مطالب آن مکرر شده است - در يك دایره نوشته شده است : الملك لله وحده - و در دیگری نوشته الله تفتی و رجائی .

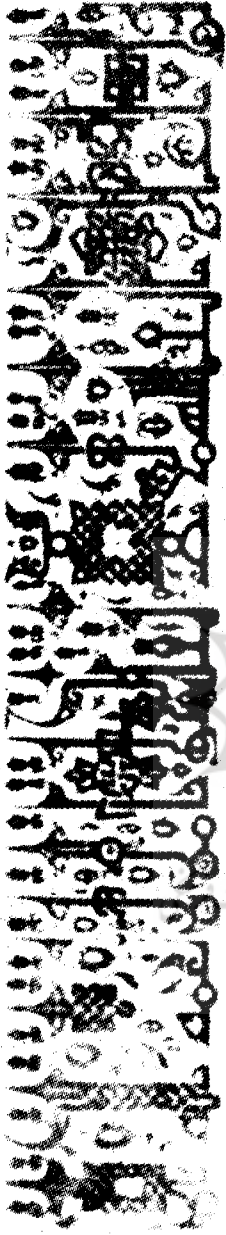
۳۰- پیرآموز تزیینی بصورت ثریا که نوشته است «یا حضرت مولانا» متعلق بمزار شریف مولانا جلال‌الدین رومی بلخی

۳۱- پیرآموز تزیینی بنائی به نقش قندیل که بسمله را نوشته است. از نظر هنر
زیبا نویسی شاهکاری است .

۳۲۔ پیرآموز تزیینی - متعلق بہ قرن ششم - نوشتہ است :
بسم اللہ الرحمن الرحیم .

۳۳- پیرآموز تزیینی بنائی - منقور برسنگ مزرا پیر علمدار دامغان قرن ششم هجری

۳۴- پیرآموز تزیینی بنائی (بسمله) بشیوه گلبرگ و زرد .

بسم الله الرحمن الرحيم

۳۵- شیوه دیگری ازخط پیرآموز تزئینی بنامی (بسمله) که الفها و لام ها را بصورت شاخ و برگ و گل و پیچک نوشته است .

موسسه تخصصی زبان

۳۶- شیوه دیگر از خط تزئینی پیرآموز بنائی - که بسمله است . به صورت کبیرک
و دهن آرد

لله الاكبر

۳۷- نوع دیگری از پیرآموز تزئینی بنائی

تعمیر و بازسازی

۲۸- شیوه دیگری است از خط پیرآموز تزیینی بنامی

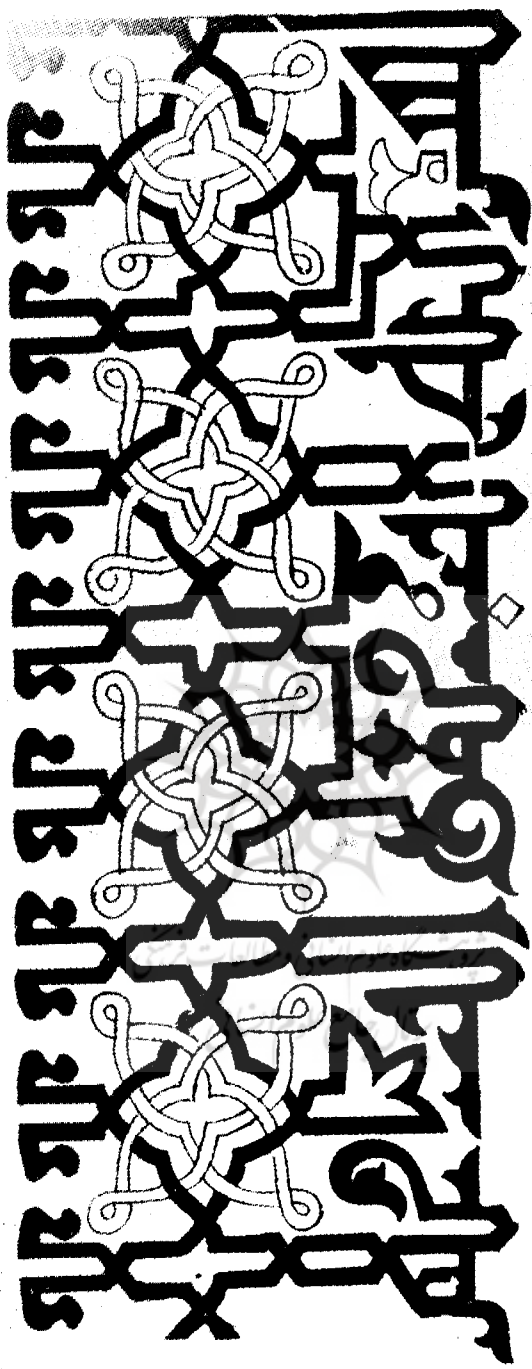
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۴۰- شیوه دیگر از خط پیرآموز تزئینی بنامی بصورت گل و بربک (بسمله)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۴۱- خط پیرآموز تزئینی بنامی به شیوه گلبرگ که بسمله است در جامع کبیر موصل

۴۲- پیرآموز تزئینی بنائی که با خطوط هندسی تنظیم و ترسیم گردیده و نقش آن بسمله است .

۴۳- خط پیرآموز تزئینی دوره سلجوقی (مأخوذ از منشورهای بازی چشتلی)

میر و ناصر و تایید لا میر ابو الفخر

عز و ناصر و تایید لا میر ابو الفخر

بدر بن حسین

بدر بن حسین

بدر بن حسین

بدر بن حسین

۴۴- خط پیر آموز تزئینی است و بین السطور آن را با خط نسخ نوشته اند که نوشته پیر آموز مفهوم شود .